Regler, förnuft, tinglighet och känsla som föremål för sociologisk analys – ett 50-årsperspektiv

Föreläsning i samband med 50-årsjubiléet för Sociologiska Institutionen vid Uppsala Universitet hösten 1997. Dess muntliga form har i stort sett bibehållits men kompletterats med noter i slutet.

ULF HIMMELSTRAND

Inledning

När jag under några år verkade som besökande professor vid ett universitet i hjärtat av Afrika, handledde jag samtidigt en yngre utländsk biståndsexpert. Hon bedrev distansstudier i sociologi vid sitt hemmauniversitet och arbetade med en uppsats om den kenyanska Mau-Mau-rörelsen sedd i socialhistorisk belysning. När hon framgångsrikt avslutat sin uppsats blev det tid för lite löst prat över en kopp té mellan henne och handledaren. Med pannan i djupa veck ställde hon då den kanske retoriska frågan: "Är det inte i alla fall så att afrikanska folk på något sätt – på något sätt" – hon tvekade tydligen om hon skulle säga det – "på något sätt är mindre rationella, ja inte så begåvade som oss européer..? "

Jag baxnade. "Du är kvinna," sa jag och pekade på henne. – "Du kan naturligtvis en hel del kvinnohistoria. Hur många välkända politiska ledare, naturvetenskapsmän, kompositörer och uppfinnare har varit kvinnor under historiens lopp? Inte så många. Inte menar du väl att det beror på att kvinnor är mindre begåvade och intelligenta än män?! Kvinnor har ju genom seklerna – utom möjligen i de allra enklaste samhällena – genom ett patriarkaliskt förtryck hållits nere och fått kämpa för att skaka av sig patriarkatets inskränkande regler och förväntningar. Ser du inte parallellen!! "

ULF HIMMELSTRAND är professor emeritus i sociologi vid Uppsala Universitet. Han har tidigare varit professor vid University of Ibadan, Nigeria och University of Nairobi, Kenya, samt Research Fellow vid Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences, Stanford, USA. Hans nuvarande forskningsintresse är dels av socialpolitiskt slag, sekundära effekter och kostnader av nedskärningar i den offentliga sektorn, dels av teoretiskt slag, möjligheten av en bredare tvärdisciplinär samhällsvetenskaplig teori; relationen hermeneutik/tolkning, kausal förklaring och praktisk tillämpning.

E-post: ulf.himmelstrand@soc.uu.se. Hemsida: http://www.soc.uu.se/staff/ulf_h.html

Jag ansåg mig inte behöva mera utförligt betona, hur kombinationen av slavhandel och kolonialhistoria i Afrika men också de egna afrikanska härskarnas deltagande först i slavhandeln och senare i såväl kolonial som postkolonial despoti, har försatt de afrikanska folken i de predikament, som det ännu idag visat sig så utomordentligt svårt att frigöra sig från.[1]

Granskar vi den här kolonialhistorien liksom kvinnohistorien lite närmare, så finner vi vissa genomgående ingredienser, som också utgör beståndsdelar i varje socialvetenskaplig skildring och analys av samhällsliv och utveckling i stort och därmed också i sociologisk teori.

1. Sociala normer och regler har anvisat vad patriarkala aktörer, slavhandlare och västerländska kolonisatörer kunnat tillåta sig. Normer och regler av igår och idag skiljer sig åt.

2. Ett inslag av *förnuft* – ekonomisk rationalitet i första rummet - finns också med i bilden. Slavkontrakt, kolonialekonomi och utnyttjandet av obetald kvinnlig arbetskraft tedde sig en gång som ekonomiskt rationella.

3. *Materiella omständigheter* har också satt gränser och öppnat möjligheter för vårt handlande. Sjöfartskonstens utveckling och de nordamerikanska bomullsplantagernas arbetskraftsbehov påverkade den transatlantiska slavhandeln; det andra världskriget och den snabba industriella expansionen efter kriget påverkade mobiliseringen av kvinnlig arbetskraft och därmed breddningen av kvinnofrigörelsen i en stor del av Europa.

Vi har här urskiljt tre olika sorters ingredienser i sociala skeenden och därmed i analysen av sådana skeenden:

normativitet, som har att göra med *regler*
rationalitet, som har att göra med *förnuft*
materialitet, som har att göra med *tinglighet*

Det skulle ta för mycket tid att i den här korta föreläsningen försöka karakterisera och definiera de här tre olika sorternas beståndsdelar. Jag tror ändå att läsaren i stora drag förstår vad det är fråga om; men låt mig ändå redan här markera att det finns andra typer av normativitet, rationalitet och materialitet än vad som angivits i de inledande exemplen ur kolonial- och kvinnohistorien. Noterna i slutet av denna uppsats ger mera information.[2]

Men är dessa tre ingredienser verkligen allt som vi sociologer behöver för att skildra och förklara skeendena? Normernas bindande auktoritet, svala rationella överväganden och de sakligt angivna materiella villkor inom vars ramar normati-

vitet och rationalitet gör sig gällande – ger inte detta en alltför avkönad, färglös för att inte säga livlös bild av den sociala verkligheten? Jovisst. Vreden, upproret, kärleken, passionen, maktlystnaden, ja kanske fanatismen, som spelat så stor roll vid historiens vändpunkter måste också beredas en plats i vår sociologiska verklighetsbild. Till normativitet, rationalitet och materialitet skulle vi kunna lägga en fjärde slags ingrediens: *emotionalitet* – det vill säga känslans domäner.

För sociologisk teori uppstår då frågan hur dessa fyra ingredienser förhåller sig till varandra. Den frågan återkommer jag till. Det finns en annan fråga, som bör besvaras först: har det under sociologins utveckling som universitetsämne i Sverige under de senaste 50 åren skett några förändringar i betoningen på dessa fyra olika sorters ingredienser?

Normativiteten präglade minst ett decennium av vår sociologi

Den sorts sociologi som väldigt många av oss från början skolats in i från 1950-talet och något decennium framåt tror jag man skulle kunna kalla kulturalistisk sociologi – en sociologi, som särskilt framhäver de gemensamma normer eller regler, värderingar och föreställningar, som går under namnet kultur – en sociologi med betoning på ingrediensen *normativitet*.[3] Det specifika med många av kulturens normer och värderingar är att de föreskriver eller påbjuder något beteende och förbjuder eller avskriver något annat, dvs minskar eller helt eliminerar utrymmet för rationella val. Det finns en mängd sociologiska grundbegrepp, som kan definieras i termer av normer, regler och värderingar – exempelvis begrepp som socialisation, status, roll, och social institution.

Detta är i kortast möjliga sammandrag och förenkling vad jag för 50 år sen fick lära mig om sociologi och vad jag själv som ung lärare i elementär sociologi lärde ut till andra – från socialisationens mikro till de sociala institutionernas makro. Naturligtvis gick det att på en rad punkter utveckla denna analys. Talcott Parsons berömda "pattern variables" hjälpte till att förfina analysen av normativiteten.[4] De fenomenologiska och etnometodologiska skolorna inom sociologin intresserade sig särskilt för hanterandet av tolkningsregler, språkregler, spelsituationer, spelregler och regelbrott – också det var frågor om normativitet. Utan grammatikaliska regler kan Språk inte definieras och Tal inte flyta.[5]

Den centrala beståndsdelen under Uppsala-sociologins första decennium var alltså *normativiteten* – även om Professor Torgny Segerstedts stora intresse för järnvägsbyggandets och industrialiseringens roll i svensk samhällsutveckling också förde in vad jag kallat materialiteten i samhällsbilden.[6] Men hur var det då med begreppet rationalitet?

Passar rationalitetsbegreppet i sociologisk analys?

Rationalitetsbegreppet går ytligt sett inte alls ihop med de centrala idéerna i den kulturalistiska sociologins av normativiteten präglade idévärld. En beteendenorm eliminerar som sagt valfriheten från första början genom att anvisa eller påbjuda vissa handlingar och att avvisa eller förbjuda andra handlingsalternativ. Rationalitet däremot förutsätter just valfrihet och anvisar kriterier såsom kostnader, preferenser och kunskaper om olika utfall, då man ska välja mellan olika alternativa handlingsvägar. Den samhällsvetenskap, där rationalitetsbegreppet står i centrum, är den ekonomiska vetenskapen, inte sociologin.

Här bara ett litet exempel på hur en uppfinnare, matematiker och ekonom från 1800-talets första halvsekel, Charles Babbage (1792–1871), hanterade frågan om arbetsfördelningens uppkomst.[7]

Det som driver fram en högre arbetsfördelning är framförallt rationella överväganden, det rationella valet av sådana alternativ, som ger oss det värdefullaste utfallet till lägsta kostnad. Med ökad specialisering så kan lönerna differentieras med lägre löner för enklare moment. Den totala lönesumman kan då göras lägre fast produktiviteten är högre. En högre grad av arbetsfördelning är alltså mera "rationell" i denna ekonomiska mening, inte bara på grund av en högre produktivitet.

Även om arbetsfördelningen drivs fram av rationella skäl, finner jag att arbetsfördelningen som sådan närmast hör hemma under rubriken materialitet, eftersom den manifesterar sig i form av teknisk specialisering kring olika sorters maskiner. Såväl maskinerna som den till maskinerna anpassade mer eller mindre specialiserade arbetskraften hör till de de så kallade produktivkrafterna, som jag placerar under rubriken materialitet.[8]

Skulle denna analys i termer av materialitet och rationalitet kunna kallas sociologisk? Kanske inte – om gårdagens gränsvakter fick avgöra saken. Men för mig personligen, under mina 50 år som sociolog, började rationalitetsbegreppet faktiskt spela en väldigt stor roll långt innan teorier om "rational choice" i början av 1980-talet blev moderna även på sina håll inom sociologi och statsvetenskap. Redan från början av mina sociologiska studier, det vill säga från slutet av 1940-talet, kände jag mig otillfredsställd med sociologiska teorier, där normer bara dök upp – oförklarade – som något slags historiskt arv. Normerna måste ju ändå ha något slags ursprung och jag tänkte mig då, kanske lite naivt, att mänskligt förnuft, iakttagelse och känsla i vissa elementära, existentiella situationer – i en slags känslans rationalitet – låter oss "upptäcka" bjudande normer för mänskligt samliv, som sedan naturligtvis ofta kommer att ingå i det "sociala arvet". Emellertid föreföll mig en alltför stark betoning på nedärvda normer och regelverk cementera stillastående, oföränderligheten. Mina ungdomliga böjelser för världsförbättring gjorde det nöd-

vändigt att finna begrepp, som möjliggjorde en teoretisk analys av sociala reformer och omvälvningar. Men det var den sociala ingenjörskonstens strukturerande, planerande och administrativa förnuft snarare än marknadsekonomins rationella val mellan olika slags investeringar, sparande eller konsumtion, som apellerade till mig.[9] Först långt senare, när Habermas publicerat sina stora arbeten om det "rationella samhället" och om "kommunikativt handlande" fick jag impulser till en vidare och mera problematiserad syn på rationalitetsbegreppets användbarhet i sociologisk analys.[10]

Utan att fördjupa mig alltför mycket i de självbiografiska aspekterna på dessa rationalistiska tänkesätt, ska jag nu ta upp frågan om vissa paradoxer och begränsningar hos teorier om rationella val. Bland rationalitetens ofrånkomliga premisser finns både regler och känsla. Rationalismen leder därför tillbaka till frågor om just sådana premisser.

Rationaliseringar kan minska utrymmet för individuell rationalitet

Vad är begåvning och rationalitet, som min uppsatsskrivande studentska trodde var mindre vanlig bland afrikaner än bland européer? Svaret kan ges i ett socialhistoriskt perspektiv. Ett stenåldersfolk i en karg omgivning, där man överlever genom att samla rötter, blad och bär, kompletterad med jakt på kringströvande vilddjur som antiloper och vildsvin, har givetvis en annan uppfattning om vad som är rationellt än en bilarbetare vid produktionslinjen i en fabrik, eller en sjuksköterska vid Uppsala akademiska sjukhus. Att på markens lutningsförhållanden, sandens fuktighet, glesnande kortvegetation, avbrutna grenar, knappt avläsbara spår i sanden, ja, kanske på dofter i vinden kunna sluta sig till om något ätbart finns i faggorna – vare sig det är ett kringvandrande vårtsvin eller ätbara rötter eller larver – det klarar varken bilarbetaren eller sjuksköterskan av. Visst är detta en fråga om rationalitet och om begåvning tillräcklig för att förvärva kompetens till rationella beslut.[11] Man kan rentav fråga sig om inte kompetensen i detta fall är minst lika hög eller högre än den moderne bilarbetarens – nämligen i termer av erfarenhet, träning och krav på iakttagelse- och slutledningsförmåga.

Den nutida industriella utvecklingen har visserligen inneburit högre krav på kompetens hos en del av arbetskraften. Men utvecklingen har till en del också inneburit att den yrkeskunnige industriarbetarens kompetens i allt högre grad tagits från honom eller henne och programmerats in i maskinernas styrande mikroprocessorer. För den arbetare, som ännu inte blivit arbetslös, återstår ofta bara att hålla sig vaken och trycka på ett antal knappar i rätt ögonblick och att tillkalla en högkompetent och specialutbildad programmerare om något systemfel skulle dyka upp och

annonseras på maskinens kontrollskärm.[12] I den specialisering och arbetsdelning, som kännetecknar det moderna samhället, så finns det en särskild specialisering, som skär tvärsöver de flesta andra speciella arbetsuppgifter, nämligen arbetsfördelningen mellan de informationstekniska programmerarna, operatörerna och reparatörerna och de vanliga enkla knapptryckarna och muspuffarna, som visserligen måste veta lite grann om vad de gör men inte särskilt mycket. Rationaliseringar i maskiner och arbetsorganisation kan alltså paradoxalt nog minska utrymmet för individuell rationalitet och skapande uppfinningsrikedom. Max Weber har för oss pekat ut denna paradox.[13]

Var man hittar kompetensen och vad den består av beror alltså i hög grad på den tekniska utvecklingen och arbetsdelningen. Låt oss vända oss till Emile Durkheim och hans berömda arbete *La Division du Travail.*

Motsättningar mellan normativitet, materialitet och rationalitet

Långt innan jag själv som ung student hade läst något av Durkheim om arbetsfördelning, så lärde jag mig mycket av vår finländske kollega Erik Allardts egen utvecklade variant av Durkheims tankar. Det som slog mig speciellt var Durkheims idéer om sambanden mellan graden av arbetsfördelning och arten av gällande normsystem, dvs samband mellan aspekter av *materialitet* och *normativitet*. Allardt tryckte framförallt på uppkomsten av strukturella spänningar, när arbetsdelning och normystem inte passar ihop.[14] I enkla samhällen med föga och enkel arbetsfördelning präglades människor av enkla normystem, som krävde ett likformigt beteende av alla samhällets medlemmar – vad Durkheim kallade *mekanisk solidaritet*. I mera komplexa samhällen med en högt utvecklad arbetsdelning och specialisering skulle det skapa spänningar om alla avkrävdes ett likformigt beteende. Tvärtom måste man här avskaffa uniformiteten och tillåta olikheter i beteeendet men inom ramen för gemensamma spelregler och restitutiva regler, det vill säga regler om ersättning när en part råkar skada en annan. Den högre arbetsfördelningens ömsesidiga beroenden – reglerade av gemensamma spelregler och regler för restitution – kallade Durkheim *organisk solidaritet*. Allardts vidareutveckling bestod i tanken att normativiten i form av normativa krav på uniformerat beteende kunde släpa efter från ett tidigare utvecklingsskede och komma i motsättning till en högt utvecklad och specialiserad arbetsfördelning – det vill säga till vissa aspekter av vad jag kallar materialiteten – en strukturell spänning, som hos berörda aktörer kunde ge upphov till protest mot den likriktande normativa ordningen och ett undergrävande av denna ordnings legitimitet. *Emotionaliteten* kommer här in i bilden både i avvikarnas uppror mot den normativa ordningen och hos denna ordnings indignerade bevarare.

[N <- - -> M] ===> E

Den här lilla bilden kanske hjälper oss att komma ihåg det enkla men sociologiskt betydelsefulla förhållandet att en motsättning mellan vissa aspekter av normativitet och materialitet utlöser emotionella reaktioner.[15]

Teologer har i alla tider menat sig veta något om normativitetens källa. Under medeltiden tillskrevs teologerna också en allmänkompetens, som innefattade såväl det gudomliga väsendets natur som den astronomiska och den sub-lunariska materiella världsordningen. Det var en tid då kyrkans likriktande normer bröt sig mot de framväxande och delvis från hellenistisk tid återuppväckta kunskaperna om sol, måne, jordens omkrets och vårt planetsystem. Det vetenskapliga kunskapssökandets rationalitet kom här i motsättning till den institutionaliserade religiösa ordningens kanoniskt normativa påbud. Att denna motsättning åtföljdes av emotionella reaktioner kan vi vara övertygade om.

[N <- - -> R] ===> E

Spänningar, plåga och martyrskap föregick och åtföljde de mera specialiserade naturvetenskapernas utbrytningar ur den teologiska hegemonin.

Men motsättningar mellan aspekter av normativitet och materialitet respektive normativitet och rationalitet kan trollas bort eller åtminstone göras mindre synliga genom en psykologisk mekanism, som jag skrev om i min doktorsavhandling – nämligen genom att normerna förlänas ett "fristående känslovärde", en term som Torgny Segerstedt hjälpte mig med som en svensk översättning av den amerikanske filosofen Charles Stevensons uttryck *independent emotive meaning*.[16] Låt mig förklara: det handlar om hur de inblandade aktörerna hanterar sin emotionalitet.

Tänk er att själva normuttalandet – själva kraven på "fasta normer" – blir emotionellt tillfredsställande som en slags symbolisk handling frigjord från handlingen att tillämpa normerna. Den situationen är ju inte så ovanlig. Själva "vördnaden för fasta normer" blåses upp till något nästan heligt. Normuttalandet som symbolhandling får här ett slags expressivt, fristående känslovärde lösgjort från betydelsen av de handlingar eller saker, som normerna annars handlar om. I en sådan situation kan man lätt upprätthålla en slags klyvnad, en slags isolering mellan den emotionellt tillfredsställande, rent expressiva Normativiteten och instrumentella handlingar, som visserligen är normativt förbjudna men ändå materiellt och rationellt motiverade. Denna något schizoida klyvnad gör det möjligt att i den beskrivna situatio-

nen utföra rationellt och materiellt motiverade men normativt förbjudna handlingar utan att drabbas av normativ sanktion – hurdå, jo, därför att normbevararna och normuttalarna är så upptagna med att suga ut den emotionella tillfredsställelse de får genom att visa upp sig själva i symbolhandlingen att uttala normerna att de inte klarar av att samtidigt övervaka normenligheten hos de åsyftade handlingarna, som då kan styras av egna incitament. Om de normativt förbjudna handlingarna dessutom utförs en smula åtskilt och kanske obemärkt på särskilda arenor så kan de rentav utföras av normuttalarna själva; dessa har ju ändå gubevars på den expressiva normuttalararenan med hög och tydlig röst klargjort att de håller fast vid "de fasta normerna".[17]

Ett liknande fenomen är de växlande normativa opinioner, som inpräglats av massmedias växlande auktoriteter utan att de har rötter i åsiktsmottagarens egna materiella predikament eller rationella överväganden. Likt lösryckt drivved flyter dessa normativa opinioner sedan fram och tillbaka på det blåsiga åsiktshavet – också det ett exempel på fristående känslovärde hos normativa uttalanden.

Med samma beteckningar som tidigare kan jag notera den här situationen med normers fristånde symboliska känslovärde på följande sätt, där de två snedstrecken, //, markerar isoleringen mellan det emotionella normuttalandets symbolvärld och de relevanta materiella predikamenten och rationella övervägandena:

[N&E] // M, R

Förhållandet mellan emotionalitet, normativitet, rationalitet och materialitet är en spännande historia, som innehåller många andra förvecklingar. Här ska jag nöja mig med att framhålla att det naturligtvis inte bara finns den sortens skeva emotionalitet, som är fastlåst vid fristående, ritualiserade symbolhandlingar. Det finns också starka och djupa känslor i sak, där känslorna inte har separerats ut till fristående symbolhandlingar utan är en genuin känsla för personer och för sakförhållanden. Jag vill hävda att en sådan "känsla i sak" på ett naturligt sätt kan förenas med rationalitet och med handlingar motiverade av materiella omständigheter, som gäller just själva saken.[18]

Jag övergår nu till frågan om rationalitetsbegreppets förenlighet med det historiematerialistiska tänkandet hos Karl Marx.

Marxismens renässans och eventuella återförvisning till kulisserna

Under senare delen av 1960-talet – eller på sina håll lite tidigare – inträffade över hela den västerländska samhällsvetenskapliga världen en renässans för marxistiskt

tänkande, också i Sverige, medan marxismen som en levande intellektuell strömning faktiskt var satt på undantag i Sovjet, något som jag själv kunnat konstatera vid åtskilliga resor i öst. I Sverige skulle jag vilja hävda att marxismens renässans övervägande stimulerades av kritiska akademiska sociologers nyvaknade medvetande om såväl nationella kriser och anomalier som underutveckling och imperialistiskt övervåld i fattiga länder. Det här har många andra skrivit om. Jag ska därför bara uppehålla mig vid vad marxismens renässans och numera förmodade hädanfärd betytt för mig personligen – och då i största korthet.

Uppfattningen att Marxismen dog i och med sovjetsystemets sammanbrott är grundad i stor okunnighet både om marxistisk teori och om sovjetregimens intellektuellt undermåliga och förvridna sätt att använda vissa marxistiska teser. Marxistisk klassanalys i reviderad form har, enligt min uppfattning, fortfarande mycket att säga om dagens verklighet. Men framförallt har jag funnit en hållbar kärna i marxistiska föreställningar om den i kapitalismen växande motsättningen mellan å ena sidan teknisk och social utveckling och å andra sidan det marknadsekonomiska kapitalets styrformer och avkastningskrav, det vill säga vad Karl Marx själv kallade den ökande motsättningen mellan produktivkrafternas alltmera församhälleligade karaktär och de privata produktionsförhållandena inom kapitalismen.[19] Denna motsättning i dess uttalade form skulle jag själv beskriva som en diskrepans mellan två olika utslag av rationalitet:

Parallellt med utmaningen till en rationalitet med social och ekologisk räckvidd föranledd av det som Marx kallade "produktivkrafternas församhälleligande" finns det i den högt utvecklade kapitalismen en annan sorts smalspårigare rationalitet, som i så hög grad fokuserar på det enskilda finanskapitalets avkastningskrav att sociala, kulturella och ekologiska, men också industriellt produktiva investeringar trängs undan ur bilden. Finanskapitalets kortsiktiga avkastningskrav tränger undan insikten om de långsiktiga sekundära kostnaderna av att snåla på forskning och utveckling och på sociala, kulturella och ekologiska insatser.

Detta är en annan utträngningseffekt än den som våra ekonomkolleger benämner som *crowding-out*, när de pekar på hur demokratiskt beslutade satsningar på humanitet och civilisation inom den offentliga sektorn, "tränger ut" möjligheterna till marknadsekonomisk tillväxt.

Frågan är om någon av oss kan hävda att vi gör helt värderingsfria vetenskapliga uttalanden, när vi talar om utträngningseffekter. Det som drabbas av utträngning är i båda fallen något som den talande högt värderar: i det ena fallet demokratiska beslut om humanitet och civilisation; i det andra fallet ekonomisk tillväxt och ökade vinster – bådadera naturligtvis högst lovvärda saker, särskilt om man kunde förena dem och lösa upp den målkonflikt, som här föreligger och som i grunden är

densamma som den Karl Marx diagnosticerade.

Dock har ett nytt moment tillförts i och med det internationaliserade finanskapitalets blixtsnabba elektroniska rörelser mellan avreglerade flytande valutor och sedan till penningspekulanternas skatteparadis – ett moment, som inte var lika markant, när Marx levde. Det märkliga är att inte bara vanliga hederliga löntagare och konsumenter får känna av effekterna av finanskapitalets rörelser utan även vanliga hederliga kapitalister, som bedriver välsignelsebringande, produktiv enskild företagsamhet och som i sina satsningar på forskning och utveckling för framtida produktion har finansieringsbehov, som riskerar att bli förbisedda av finanskapitalet med dess spekulativa preferenser för snabb, kortsiktig avkastning. Här fjättras produktivkrafternas utveckling av det globala finanskapitalets förkärlek för snabb avkastning.

Men kan detta verkligen vara något för oss sociologer: att studera kapitalets rationalitet i olika typer av marknader och att analysera diskrepanserna mellan kapitalavkastningens enkla rationalitet och den vidare rationalitet, som inte blundar för ett mera långsiktigt och vidsträckt socialt och ekologiskt kostnadsperspektiv? Är inte detta något för nationalekonomerna att ta itu med?

Problemet är att ekonomerna i alltför ringa utsträckning tar sig an dessa problem och vad jag kallat de sekundära kostnaderna av kortsiktiga avkastningskrav. Själva den brist på relevant information som därmed uppstår på högsta håll i våra så kallade informationssamhällen kunde vara ett sociologiskt problem att dokumentera, analysera och förstå. Själva den multidimensionella rationalitet, som träder i dagen, när vi sammanför socialt och etiskt motiverade preferenser med produktionsekonomiska preferenser och spekulativt maximerande avkastningskrav, aktualiserar problem om sammanvägning av olika sorters preferenser, problem som sociologer och socialpsykologer mycket väl skulle kunna analysera teoretiskt och studera empiriskt. Här ligger, tror jag, en av dagens och morgondagens stora utmaningar för oss sociologer – i samarbete med ekonomer, statsvetare, psykologer, socialpsykologer och filosofer.[20]

Multi-dimensionell rationalitet ställer nya krav på normativitet

Rationalitet förutsätter dels *kunskaper* om de utfall, som följer av att man väljer olika alternativ, dels klart definierade *preferenser* om vad för slags utfall man föredrar. Både kunskaper och preferenser formas socialt på ett sätt, som sociologer är mera specialiserade på att studera än ekonomer. Men dessa ingredienser – kunskaper och preferenser – räcker inte alltid till för att vi ska kunna tala om rationalitet. Preferenser är ofta mångdimensionella. Något kan vara högt värderat utmed en

ekonomisk preferensskala men vara förkastligt enligt en etisk värdeskala. Då behövs det *normativa regler* för hur dessa särartade, kanske motsatta sorters preferenser skall avstämmas mot varandra så att man fortfarande kan komma till ett rationellt beslut.

Det vore naturligtvis möjligt att försöka att i pengars värde uttrycka en etisk eller estetisk preferens. För en sociolog finns det ett bättre grepp, den så kallade lexikografiska preferensteorin, som emellertid utformats av filosofer som John Rawls eller filosofiskt sinnade ekonomer som Amartya Sen, snarare än av sociologer.[21] Jag tillåter mig här en sidofundering: varför har inte Amartya Sen för länge sedan fått det så kallade nobelpriset i ekonomi?

Lexikografisk preferensteori utgår ifrån att olika sorters preferenser – ekonomiska, politiska, estetiska eller etiska preferenser – har olika vikt för flertalet människor och kan rangordnas efter sin vikt. Vi får då en metapreferensskala, en skala av preferenser ifråga om preferenser, en skala som rangordnar de olika sorternas preferenser efter deras vikt. Regeln är då att man vid ett rationellt beslut först av allt ser till att den högst värderade preferensskalan i metapreferensordningen kommer i blickpunkten. Sedan vi gjort klart för oss vilka alternativ och deras utfall, som primärt föredras, eller accepteras utmed denna högst prioriterade preferensskala, går vi vidare till nästa, lägre preferensnivå för fortsatt utgallring av alternativ, och så vidare till nästa nivå i en serie successiva val. På detta sätt kommer man enligt den lexikografiska preferensteorin fram till ett rationellt val även i situationer, där man rör sig med inkommensurabla typer av preferenser, som inte kan sammanvägas utmed en enda preferensskala utan bara lexikografiskt med ledning av en metapreferensskala tillämpad i successiva steg.[22]

Denna lexikografiska preferensteori kan uppfattas antingen som en empiriskt prövbar, substantiell teori om hur alla, eller vissa sorts människor i praktiken gör rationella val i situationer, där de konfronteras med inkommensurabla preferenser – eller som en normativ teori om hur hur rationella beslut *borde* gå till i situationer med inkommensurabla preferenser. Denna dubbla användning av en och samma teori är ganska vanlig just bland ekonomer. Vid ett normativt bruk av teorin faller det sig åtminstone för en sociolog naturligt att sätta etiska preferenser högst i metapreferensskalan – men detta är även fallet för en filosofiskt sinnad ekonom som Amartya Sen.

Finns det något att tillägga? Jag har – om också i de mest generella termer – talat om normativitet, rationalitet, materialitet och emotionalitet som ingredienser i sociologisk teori. Räcker inte det?

Visst finns något att tillägga. Nästan allt. Om nätverk har jag ingenting sagt. Ingenting har jag sagt om civilt samhälle och om den av Allardt, och andra, empiriskt

falsifierade tesen att civilsamhället förvissnar och dör i ett välfärdssamhälle av nordisk typ. Om vanvett har jag ingenting sagt och ingenting om pendlingen mellan dygd och obscenitet. . . Jag har inte sagt ett enda ord om något så fundamentalt som kausalitetens plats i en analys grundad i ett tolkningsschema utgående från begrepp som *verstehen* och rationalitet.[23]

Något som återstår att säga

Som läsaren säkert observerat har jag inte sagt mycket om enskilda människor, om kvinnor och män, eller om sociala roller eller om organisationer och annat sådant som sociologer brukar föra in på scenen. Enheterna för min analys har varit fyra högst generella abstraktioner: normativitet, rationalitet, emotionalitet och materialitet. De tre förstnämnda abstraktionerna skulle möjligen kunna sägas handla om olika slags förståelseformer eller mentaliteter; den sistnämnda abstraktionen, materialitet, gäller däremot inte en mentalitet. Man skulle också kunna säga – med ännu en annan abstraktion – att min analys utgått från ett antal rubriker för olika slags *processer*, deras skillnader och deras förhållanden till varandra.

Jag skulle nu vilja hävda att alla de här processerna i min framställning, på skilda sätt och i olika kombinationer, ingår i allt det som sociologer annars brukar studera: kvinnor och män, förälskade par, språk, tal och handlingar, familjer med föräldrar och barn, nätverk, sociala institutioner, sociala ranger, rangekvilibrering, sociala roller, social interaktion, avvikande beteende, maktkamp, klassmedvetande, spelstrategier, beslut, organisationer, levnadsnivå, demokrati, "det civila samhället", växlingar i sociala klimat, mentalitetshistoria m m. Normativitet, rationalitet, emotionalitet och materialitet syftar på processer som i olika kombinationer ingår i allt det som jag här räknat upp.

Avslutningsvis ska jag möblera om litegrann bland mina abstraktioner och visa det hela på en figur här bredvid.

I nedre delen av figuren finns våra mentaliteter – normativitet, emotionalitet och rationalitet – med vissa komplikationer, som det för tillfället räcker att raskt ögna igenom.[24] Som ni ser betraktar jag de här mentaliteterna som verksamma i en skön blandning mitt emellan två fundamentala, ofrånkomliga livsvillkor – vår egen och omgivningens materialitet och vår egen och andra människors Existentialitet.

Denna mentaliteternas verksamhet mellan dessa två fundamentala livsvillkor – materialitet och existentialitet – reflekteras samtidigt i allt det som vi finner i övervåningen av denna figur. Det här är väldigt spännande.

Vad som finns i övervåningen av den här figuren kan förstås te sig lite väl allomfattande och därför intetsägande. Men tänk på gamle profeten Moses, som efter

Figur: Sociologins ämnesinnehåll

SOCIOLOGINS ÄMNESINNEHÅLL

Figuren läses nerifrån och upp – eller tvärtom

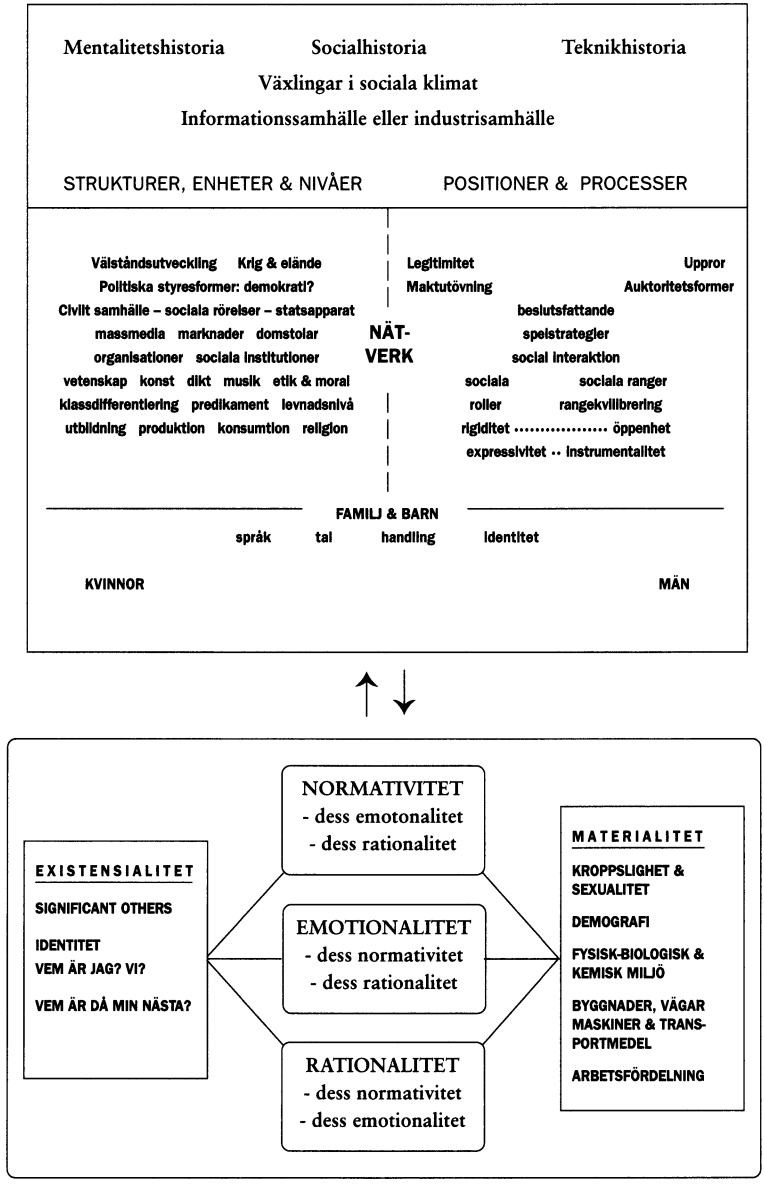

ökenvandringen från Gosen i Egypten kom fram med sitt folk till berget Nebo och därifrån såg ut över Kaanans välsignade land. Glöm här alla olikheter mellan Moses och mig och betänk istället att berget Nebo i metaforernas värld representerar överblick och framåtblick. Intetsägande är inte utsikten från Nebo. Ni som är unga kan utforska allt det här och finna stoff och vinklar, som jag bara kunnat antyda i min bild eller som jag inte ens har en aning om och som jag inte längre orkar ge mig in på.

Nu ska jag i stället avsluta den här föreläsningen med en hänvisning till Nya testamentet, ni vet – evangelierna i Bibeln. Om ni tittar på den nedre delen av min figur, så ser ni där längst ner till vänster frågan: *vem är då min nästa?* Är detta en sociologisk fråga? Det var den fråga som en skriftlärd ställde till Jesus med anledning av budet "Älska din nästa såsom dig själv". För drygt 50 år sedan läste jag den finländske filosofen och psykologen Eino Kailas bok *Tankens oro. Tre samtal om de yttersta tingen* (1944) och hittade där bland Kailas alla kunskapsteoretiska, vetenskapsfilosofiska och ontologiska reflexioner hans moralfilsofiska omformulering av den bibliska frågan om nästan och den löd i hans formulering så här (sid 191): "Vilket skall det sociala fält vara för vilket en gyllene moralregel gäller?" Kaila tillade: "Så länge denna fråga lämnas obesvarad är det centrala moralbudet innehållslöst". Själv menar jag att denna till synes enkla fråga, antingen i bibelns formulering – vem är då min nästa – eller i Kailas filsofiska formulering, har en central ställning inte bara för vår moral utan också för samhällsvetenskapen, både sociologin, statsvetenskapen och nationalekonomin. Frågor om normativitetens räckvidd, rationalitetetens inklusivitet ifråga om kostnader, emotionalitetens medmänsklighet eller brutalitet och de materiella konstruktionernas sociala och ekologiska implikationer påverkas alla av hur vi besvarar frågan "Vem är då min nästa?" Svaret på frågan avgör helt enkelt hur vi som samhällsvetare definierar våra kunskapsobjekt. Det avgör i sin tur vad vi med kunskap, känsla och moral kan och vill ta itu med här i världen. ■

Noter

[1] Se t ex U. Himmelstrand, K. Kinyanjui & E. Mburugu, ed. (1994: 16-36), *African Perspectives on Development,* London: James Currey Publishers. För en fylligare framställning av hur den afrikanska underutvecklingen utvecklats och kanske kan brytas, se Mahmood Mamdani (1996), *Citizen and Subject: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism.*London:James Currey Publishers. Ett "Review Symposium" över Mamdanis bok har publicerats i *African Journal of Sociology,* 1997, nr 2, s. 96–144; se mitt inlägg, s. 117 ff.

[2] Mitt förslag till definitioner av normativitet, rationalitet, materialitet eller tinglighet och emotionalitet är följande: *Normativitet* är en grund/följdrelation, där grunden är en extern eller internaliserad regel eller norm eller annan utsaga, som uppfattas som synonym med en regel eller ett imperativ, och där följden är en handling som uppfyller eller förväntas uppfylla vad regeln föreskriver.

Rationalitet är också en grund/följd-relation där grunden är premisser av såväl normativ-preferentiell som saklig natur, där dels den givna situationens parametrar klarläggas, dels de givna normerna eller preferenserna identifieras, och där följden i första hand är en handling eller ett beslut om handling, som är eller kan uppfattas som resultat av en deontisk logisk slutledning från premisserna. Men utöver denna parametriska eller instrumentella rationalitet, som tar situationen och normerna som givna, har vi strategisk rationalitet samt konstruktiv och gestaltande rationalitet, där situationen påverkas eller gestaltas såsom en helhet att eftersträva. Också detta är en grund/följd-relation där grunden är information eller antaganden om verkligheten men där följden inte innebär bara en anpassning till denna verklighet utan även omskapar verkligheten eller gestaltar en ny verklighet på grund av kunskaper om verklighetens outnyttjade möjligheter, givetvis då i samspel med normativa och/eller emotionella element. Sökbeteende är en logisk följd av premissers osäkerhet, otillräcklighet eller ambivalens.

Emotionalitet är en grund/följd-relation där såväl grund som följd är en känsla – en känsla av brist (hunger, oro, undran, längtan, trånad etc), som följs av förväntad eller genom handling skapad tillfredsställelse (behaglig mättnad, bekräftelse, uppfyllelse etc).

Materialitet eller tinglighet är ett givet externt tillstånd, som fysiker och filosofer karakteriserat i termer som tyngd och tröghet eller materiens primära och sekundära kvaliteter. Här är sådana formuleringar av ringa intresse. I detta sociologiska sammanhang är det enklast att framställa materialitet som en fysisk och biologisk restkategori av allt sådant, som inte konstituerar processer såsom normativitet eller rationalitet eller emotionalitet men som i specifika former kan ingå som *given* grund eller som premisser för sådana processer. Att materialitet uppfattas som något ofrånkomligen givet innebär att dess interna variabel-relationer i grunden *inte* kan påverkas av normer, rationella beslut eller känslor. Materien följer sina egna lagar, de s k naturlagarna. Enskilda variabler i materiens variabelsystem kan emellertid ofta mänskligt påverkas. Rummets egenskaper såsom utsträckning, landskap, byggnader, vägar m m hör till materialiteten liksom rums-tidsförhållanden såsom hastighet. Materiella föremål kan, med hänsyn tagen till naturlagarna, rationellt och kreativt kombineras i form av maskiner, vilka skapas av människor i överensstämmelse med såväl värderingsmässiga önskemål som med naturlagarna. Maskinsystem hänger nära samman med graden av arbetsfördelning, som jag därför betraktar som en aspekt av Materialiteten. Ekosystem, som i grunden består av naturlagsbestämda relationer mellan variabler, påverkas ständigt av mänskligt handlande genom avsiktlig eller oavsiktlig mänsklig manipulation av vissa av ekosystemets variabler med avsedda eller oavsedda resultat i andra variabler. Även förhållanden, som inte uteslutande är fysiska eller biologiska – exempelvis ekonomiska förhållanden som produktionssätt, handelsvägar eller s k ekonomiska lagar om tillgång och efterfrågan – kan "förtingligas" och därigenom uppfattas som i praktiken "materiella" och därför såsom otillgängliga för mänsklig påverkan av själva variabelrelationerna – samtidigt som enskilda variabler emellertid kan påverkas med önskade eller oönskade resultat.

Att vittfamnande abstrakta begrepp som Normativitet, Rationalitet och Materialitet ställer oss in för svårlösta avgränsningsproblem är ofrånkomligt men inte förödande. Dessa begrepp är 'sensitizing concepts', rubriker, som sätter vår begreppsbildning i rörelse och som aldrig själva ingår i mera precisa teoretiska härledningar. Ta t ex palmklättrarkasten *Nadar* i indisk kultur. En palm är visserligen ett materiellt föremål men den är inte så konstruerad att den i sig kräver en specialisering med särskilda "klättrare". Det är möjligt att palmklättrarkasten är en religiös, dvs emotivt-normativ konstruktion snarare än ett led i en rationell arbetsfördelning med en specialiserad respons på palmers specifika materiella byggnad och struktur i förening med klättrandets materiella muskeldynamik. Våra rubriksättande "sensitizing concepts" Normativitet, Rationalitet etc ska på sin höjd få oss att uppmärksamma en viss problematik; men problemen måste lösas genom analytisk och empirisk forskning i direkt kontakt med vad vi blivit uppmärksamma på.

[3] Se t ex Torgny T. Segerstedt (1948), *Social Control as Sociological Concept.* Uppsala Universitets Årsskrift 1948:5, samt (1966), *The Nature of Social Reality.* Stockholm: Svenska Bokförlaget/Bonniers.

[4] Se t ex Talcott Parsons (1952), *The Social System.* London: Routledge & Kegan Paul.

[5] Se t ex Peter Winch (1958), *The Idea of a Social Science.* London: Routledge & Kegan Paul

[6] Redan i sina inledande föreläsningar under höstterminen 1947 kom Torgny T. Segerstedt in på frågor av ekonomisk-historisk och socialhistorisk innebörd med citat från och källhänvisningar till arbeten av bl a Eli Heckscher, Torsten Gårdlund och E.H. Thörnberg. Detta historiska perspektiv präglar också det inledande avsnittet om den

sociologiska innebörden av det svenska samhällets industrialisering (s. 24 ff) i Torgny Segerstedt & Agne Lundqvists stora arbete *Människan i Industrisamhället. Arbetslivet.* Stockholm: SNS 1952.

[7] Referensen till C. Babbage (1832), *On the Economy of Machines and Manufactures*. London: Murray, fann jag i en intressant uppsats av Torsten Björkman och Karin Lundqvist (1987: 59), "Work Relations, Capital Accumulation, Technological and Social Change." i U. Himmelstrand, red., *The Multi-paradigmatic Trend in Sociology.* Uppsala: A&W International.

[8] Beträffande Arbetsfördelningen som en ingrediens under rubriken Materialitet får jag hänvisa till den senare delen av den utförliga noten nr 2.

[9] Som självbiografisk notis kan här nämnas att det framförallt var Herbert Simons arbete (1952), *Administrative Behavior.* First Edition. New York: Macmillan, och senare Herbert Simon (1957), *Models of Man: Social and Rational.* New York: Macmillan, som påverkade mig. Däremot var jag under mina första sociologår nästan helt okunnig om Maxs Webers behandling av rationalitetsbegreppet.

[10] Engelska översättningar av Jürgen Habermas är för nutida svenska läsare de mest tillgängliga. Se t.ex (1971), *Towards a Rational Society* och (1972), *Knowledge and Human Interests* – båda publicerade i London: Heinemann. Ett drygt decennium senare kom de två delarna av *The Theory of Communicative Action,* Boston: Beacon Press 1984 och 1987.

[11] Se här t ex Marshall Sahlins (1974), Stone-Age Economics, London: Tavistock. En detaljerad skildring av vardagslivet hos ett 'stenåldersfolk' i Kalahari-öknen står att läsa i Marjorie Shostak (1981), Nisa. The Life and Words of a !Kung Woman. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. Se även resonemanget om hur jägaren läser ett spår i Carlo Ginsburg (1989), Ledtrådar. Essäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia. Stockholm: Häften för Kritiska Studier, sid 14 ff.

[12] Den s k deskilling-hypotesen, som framfördes bl a i Harry Braverman (1974), *Labour and Monopoly Capital.* New York: Monthly Review Press, har ifrågsatts från flera håll. Se t ex Boel Berners översikt av diskussionen i 'Sociology, Technology and Work' (sid 99ff) i U. Himmelstrand, ed. (1986), *Sociology from Crisis to Science? Volume 2: The Social Reproduction of Organization and Culture.* London: SAGE. I en översiktlig skrift – *John Goldthorpe. Consensus and Controversy* – redigerad av Clark, Modgil & Modgil (London: The Falmer Press 1990) finns diskussionen om deskilling-hypotesen relativt grundligt återgiven, särskilt i kapitel IV. Tyvärr återfinnes här bitvis den sammanblandning av begreppen 'deskilling' och "proletarianization", som förekom redan hos Braverman. Jag saknar här också en grundligare diskussion av sambanden mellan 'deskilling' och en teknisk utveckling mot större användning av mikroprocessorer i arbetslivet (Se här T. Björkman & K. Lundqvist op.cit. s. 62; referensen i not 7 härovan.). John Goldthorpe medger i ett avslutande, sammanfattande kapitel att det givetvis finns betydande inslag av "deskilling" i samtida arbetsliv men att det parallellt härmed också skett en uppgradering av kompetenskraven, som på makronivån skulle kunna kompensera (*offset - or more than offset...*) den "deskilling", som skett jämsides därmed. Vad som här menas med "kompensera" är inte självklart. Det skulle föra för långt att diskutera den saken i denna not. För egen del finner jag inte någon enda tolkning av Goldthorpes begrepp "kompensera" särskilt övertygande.

[13] Komplexiteterna i Max Webers behandling av rationalitetsbegreppet fick jag inte någon klarhet i genom ett studium av Webers egna skrifter – ett mera ingående Weber-studium var inte någon självklarhet för min generation av uppsaliensiska sociologistudenter. Det var Thomas Coniavitis' ingående och kritiskt problematiserande doktorsavhandling, *Irrationalitet – Rationalitet. Max Weber – Georg Lukács: en uppgörelse* (Uppsala 1977: ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS. Studia Sociologica Upsaliensia 12), som vidgade min horisont i detta avseende.

[14] Max Webers tes att rationaliseringen av organisatoriska strukturer placerar det handlande subjektet i en 'järnbur' utan valfrihet kan synas likna dagens nyliberala argument att välfärdsstatens rationellt planerade omsorg försätter den enskilde medborgaren i en ofri situation av "inlärd hjälplöshet". Hållbarheten i det nyliberala argumentet faller sönder inte bara därför att det baserar sig på en obefogad generalisering från experiment med djur, som placerats i oförutsägbara och allt annat än rationellt reglerade situationer (jmfr Martin E.P. Seligman, 1975, *Helplessness: On Depression, Development and Death.* San Fransisco: W.H. Freeman), utan även därför att välfärdsstatens rationalitet skiljer sig från rationaliteten i Webers s k "järnbur". Välfärdsstaten rationaliserar och tryggar livs- och hälsobetingelser på ett sådant sätt att den enskilde individen då slipper bekymra sig om vissa grundläggande livsvillkor och därmed blir fri att mer eller mindre kreativt efter egen läggning satsa på egna mera avancerade projekt. Jag citerar ur en uppsats av Ulf Himmelstrand och Tuula Eriksson, "Towards a Leaner State: Primary and Secondary Social Costs of Economic Growth", framlagd i en svensk-kanadensisk konferens vid Arbetslivsinstitutet, Stockholm 1994: "Virtuous individual 'free choice' can thus be preserved for areas or domains where it really matters. Public services of an advanced welfare society provide basic institutionalized routines relieving us from worries about *elementary* but often unpredictable conditions of life, thus making us capable as individuals to use our minds, and our 'free choice' for productive and creative advancement beyond the elementary. This is the opposite of the 'acquired helplessness', or trained incapacity which some conservative and neo-liberal doctrinaires predict as being the main outcome of the welfare services provided in a public sector." – Vad som gör det möjligt att utan motsä-

gelse samtidigt finna den weberska rationalitetsparadoxen rimlig och den nyliberala hjälplöshetstesen felaktig, är att det finns en skillnad mellan rationaliserade strukturers frihetsinskränkande styrning av vardagslivet – t ex i arbetet – och en rationaliserad och förutsägbar välfärdsapparat i pressande situationer bortanför det vardagliga. Uppmärksamhet och energi i vardagslivet binds då inte vid onödig oro utan kan istället ägnas åt att skapa eller söka fria val – i eller utanför arbetet. Risken att stöta på Webers "järnbur" torde vara större i arbetslivet inom den privata sektorn än inom den offentliga sektorns välfärdstjänster.

[15] Se t ex Erik Allardt (1965), *Samhällsstruktur och sociala spänningar.* Stockholm: Almqvist & Wiksell, och Erik Allardt (1970), "Types of Protest and Alienation", i Allardt & Rokkan, eds, *Mass Politics. Studies in Political Sociology.* New York: The Free Press.

[16] Det jag kallar "motsättning" mellan normativa och materiella strukturer kan enligt min mening deduktivt härledas ur givna definitioner, medan relationen till de emotionella reaktionerna är kausal och således måste empiriskt beläggas. Jag använder mig här av en distinktion mellan två olika slags begreppsrelationer gjord av Margaret S. Archer (1988: 106 ff, 148 ff, 203 ff), *Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory.* Cambridge: Cambridge Universtity Press. Se min diskussion av dessa teoretiska frågor i "Normativity, Rationality and Materiality. Rebuilding Sociology after Parsons and Marx. An Autobiographical Perspective." (opublicerad seminarieuppsats 1995).

[16] Charles S. Stevenson (1944: 72), *Ethics and Language.* New Haven: Yale University Press.

[17] Fyra olika empiriska undersökningar redovisade i Ulf Himmelstrand (1960), *Social Pressures, Attitudes and Democratic Processes.* (Doktorsavhandling, Stockholm: Almqvist & Wiksell) ger stöd för vad som i texten sagts om attityder eller normativa uttalanden med 'fristående känslovärde'. Variabeln 'fristående känslovärde' kallas i avhandlingen för L-variabeln. Vad som till följd av det begränsade utrymmet inte kunnat redovisas här i denna föreläsning är de genomgående kurvlineära relationer som empiriskt förelegat i mina studier mellan den s k L-variabeln och ett antal kognitiva och beteeendemässiga variabler. De personer, som kombinerar en känsla för normativt principiella ståndpunkter och en 'känsla i sak' – dvs de personer, som ligger i mitten på min L-skala – uppvisar högre kognitiv differentiering, större oberoende av externt emotionellt stöd och starkare samband mellan attityder och motsvarande beteende än personer med högt fristående känslovärde hos sina normer (hi-L) men också i jämförelse med personer, som pragmatiskt bedömer saker 'från fall till fall' (lo-L).

[18] Det brukar sägas att rationalitet inte kan skapa värden eller sätta mål utan bara ange medel eller vägar för att förverkliga redan givna värden. Enligt min mening är denna formel, som brukar ligga till grund för en kritik av rationalitetens begränsningar, i sig själv alltför begränsad. Om det är en bland andra uppgifter för rationaliteten att granska möjligheter och alternativ, som föreligger eller skulle kunna skapas i verkligheten, då är en sådan rationalitet en förutsättning för att upptäcka nya värdefulla och goda möjligheter, som annars kanske förblivit okända. Redan i not 2 har jag antytt förekomsten av en sådan konstruktiv eller gestaltande rationalitet. Det postmoderna avvisandet av rationalitet och kunskap har inte någon anhängare i mig.

[19] Det är svårt att hos Karl Marx finna ett enda ställe där motsättningen mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden klart definieras. Här nöjer jag med en hänvisning till Part II (sid 35–138) i Ulf Himmelstrand, Göran Ahrne, Leif Lundberg och Lars Lundberg (1981), *Beyond Welfare Capitalism. Issues, Actors and Forces in Societal Change.* London: Heinemann, samt till de mera lärda framställningarna hos Mats Dahlkvist (1978: 429 ff), *Att Studera Kapitalet, Första Boken,* Köthen: Bo Cavefors, och/eller G.A. Cohen (1978: 143–150, 293–298, 302–317), *Karl Marx's Theory of History.* Oxford: Clarendon Press, eller den något annorlunda ansatsen i Jon Elster (1985: 155ff, 258ff, 288ff)), *Making Sense of Marx.* Cambridge University Press.

[20] Ett bra exempel på en svensk sociolog, som givit sig i kast med liknande problem är Lars Udéhn (1995), *The Limits of Public Choice. A Sociological Critique of the Economic Theory of Politics.* London: Routledge. Richard Swedberg har i ett flertal arbeten på ett övertygande sätt införlivat den ekonomiska sociologin med den svenska sociologins ämnesområde. Se t.ex. hans arbeten *Economics and Sociology. Redefining their Boundaries. Conversations with Economists and Sociologists, Princeton University Press 1990, och Schumpeter.* A Biography, Princeton University Press 1991. Swedberg har också tillsammans med Neil Smelser redigerat *The Handbook of Economic Sociology,* Princeton University Press 1994. En på detta gränsområde intressant och åtminstone bland ekonomer kontroversiell doktorsavhandling från Uppsala är Agneta Hugemark (1994), *Den fängslande marknaden. Ekonomiska experter om välfärdsstaten.* Lund: ARKIV. – Besläktade problem har analyserats hos statsvetaren Leif Lewin i hans bok (1988) *Det gemensamma bästa. Om egenintresset och allmänintresset i västerländsk politik.* Stockholm: Carlssons Bokförlag.

[21] Se John Rawls (1971), *A Theory of Justice.* Cambridge, Mass. Harvard University Press. Se vidare Amartya K. Sen (1977), "Rational fools: a critique of the behavioural foundations of economic theory." i Hahn & Hollis, eds, *Philosophy and Economic Theory.* Oxford: Oxford University Press, samt samme författares *On Ethics and Economics.* Oxford: Blackwell 1987. – Mitt eget försök att bedöma den lexikografiska preferensteorins användbarhet finns i kapitel 14, "Towards a lexicographic preference-actor-structure theory" i U. Himmelstrand, ed. (1992), *Interfaces in Economic and Social Analysis.* London: Routledge.

[22] Eftersom nämnda beskrivning av den lexikografiska preferensordningen kan te sig något abstrakt, ska jag här ge ett konkret exempel: Låt oss ta det aktuella fallet med borrandet av en järnvägstunnel genom Hallandsåsen. Givet är geologiska kunskaper om den sönderbrutna geologiska struktur, som är karakterisk för en horst av Hallandsåsens typ. Målet är att förkorta restiden för tåg utmed västkustbanan ner till Öresundsbron. Problemet är att ett flertal preferenser av olika art och dignitet gör sig gällande vid beslut om och hur järnvägstunneln skall byggas. Anta att beslutsfattarna först av allt gör upp en meta-preferensskala över desa olika sorters preferenser. Högst i rangordningen av preferenser sätter den beslutande församlingen – låt oss anta det – vissa *ekologiska* preferenser, som kvantitativt kan preciseras exempelvis genom kravet att ingen av de kringboende eller deras boskap skall drabbas av utsläpp från giftiga byggnadsmaterial på ett irreversibelt sätt – exempelvis i form av dödsfall. Denna preferens tillskrives rangnummer 1 i meta-preferensordningen. Rang nr 2 är preferensen att eventuell sänkning av vattendrag, brunnar och grundvattensnivå på sin höjd får vara temporär och att vattenmängden i dessa sänkningar efter tunnelns färdigställande kan återställas ungefär till tidigare nivå och att vattenförlusterna under byggnadstiden ekonomiskt ersättas till fulla värdet. Rang nr 3 har de ekonomiska preferenserna för billigast och snabbast möjliga byggnadssätt. – Om vi här för enkelhets skull utesluter en diskussion om själva beslutet ATT tunneln skall byggas och håller oss till besluten om byggnadssättet, så skulle beslutet om byggnaden av järnvägstunneln kunna ske på följande sätt enligt lexikografisk preferensteori uppfattad som normativ teori: Först gör man upp en lista på alla alternativa byggnadssätt, som man kan tänka sig eller har erfarenhet av. Ur denna lista elimineras alla alternativ som inte med säkerhet uppfyller preferensen av första ordningen. Bland återstående alternativ bedömer man sedan i vilken mån de uppfyller preferensen av andra ordningen beträffande grundvattennivå, ersättningskrav m m. Först därefter och slutligen bedömer man det billigaste byggnadssättet bland de sätt, som evetuellt återstår efter tidigare utgallringar av tänkta alternativ. Observera att det finns en kostnadspost inbyggd även i preferensen av andra ordningen – nämligen kostnaden för vattenförluster och för återställande av grundvattennivån. Dessa kostnader bör givetvis tas med i beräkningen av totalkostnaderna. I övrigt gäller emellertid i den lexikografiska preferens- och beslutsordningen att inga kompromisser eller sk trade-offs får göras mellan element i preferenser på olika nivå i metapreferensskalan. Givetvis är det möjligt att det slutliga beslutet kommer att innebära antingen att järnvägstunneln inte alls byggs eller att bättre finansiering ordnas för att de föreliggande preferenserna ska kunna tillfredsställas i lexikografisk ordning. Uppfattad som empirisk snarare än som en normativ teori gäller det att pröva i vilken mån beslutsfattare faktiskt följer den procedurordning, som den lexikografiska preferensteorin beskriver.

[23] I en smått självbiografisk återblick på ingredienser i sociologins utveckling i Sverige under 50 år kan det vara motiverat att välja referenser på ett ganska egocentriskt sätt. Beträffande den kausala ansatsens plats och begränsningar i sociologisk analys vill jag här hänvisa till min alltför sällan uppmärksammade uppsats: "The natural science approach in the social sciences" publicerad i Ulf Himmelstrand, ed. (1986: 43–68, särskilt s 57 ff), *Sociology from Crisis to Science? Volume 1: The Sociology of Structure and Action.* London: SAGE Publications. – Se även den klargörande diskussionen om kausalitetens plats i sociologisk analys i Erik Allardt (1972), "Structural, Institutional and Culural Explanations." i *Acta Sociologica,* vol. 15, nr 1 och i Margaret S. Archer (1988: 105 ff) *Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory.* Cambridge University Press.

[24] I figuren talas det exempelvis om "normalitetens emotionalitet", "normativitetens rationalitet" eller "rationalitetens emotionalitet". Detta är inte så motsägelsefullt som det låter. Som jag redan påpekat i själva huvudtexten kan själva uttalandet av "fasta normer" eller hyllandet av vissa givna normer ha en stark emotionell laddning i en viss kultur. I ett annat mera kalkylerande perspektiv kan det te sig som synnerligen rationellt att hålla på vissa normer eller spelregler – inte som ett fokus för känslor utan som något som regelbundet tillämpas i praktiken – därför att detta gör situationen mera förutsägbar i rationella ekonomiska kalkyler. På samma sätt gäller det för de övriga två processerna, Rationalitet och Emotionalitet, att de har sidor som vätter mot varandra. En rationell hållning kan vara föremål för negativa känslor eller tvärtom te sig som ett sympatiskt drag hos en person. Inte bara kärleken utan även så kallad rationalitet kan vara blind genom att känslomässigt betingade idéer om förnuftets gränser inskränker överblicken av premisserna för rationella ställningstaganden. Emotioner kan öppna ögonen för nya rationella val. Se exempelvis Amélie Oksenberg Rorty (1985), "Varieties of rationality, varieties of emotion" i *Social Science Information,* London: SAGE, s 343–535.

ABSTRACT

Regler, förnuft, tinglighet och känsla som föremål för sociologisk analys. Ett 50-årsperspektiv
ULF HIMMELSTRAND

Academic sociology in Sweden, that is the kind of sociology taught at university departments under the tutelage of duely appointed professors of sociology, has celebrated its 50 year jubilee in the fall of 1997. The first duely appointed professor of sociology in Sweden was Torgny T:son Segerstedt. In this article his successor at the University of Uppsala, Ulf Himmelstrand, reflects on the place of a number of focal concepts and domains in sociological development in Uppsala and in his own career as a sociologist over the last 50 years. The focal concepts and domains dealt with in this article are Normativity, Rationality, Materiality and Emotionality. The main emphasis in the first stage of Swedish sociology was on Normativity; on processes of socialization, internalization of social norms, the regulation of social roles in social institutions, the formation of attitudes etc. The interplay of Normativity and Materiality in the earlier and later stages of industrialization was also dealt with in comparative studies of industrial communities. The author recounts his own attempts to deal with relationships between Normativity, Emotionality and Rationality in measuring the independent emotive meaning of ideological statements in political and child-rearing contexts - for instance in so-called symbolic politics. The Marxist resurgence is discussed and some Marxian queries, concepts and methods surviving later onslaughts on Marxism are identified. Their place and limits of rational choice theory are pointed out briefly. Finally it is suggested that the interplay of Normativity, Rationality and Emotionality at the interfaces of Materiality and Human Existentiality constitute processes involved in all the micro and macro-settings occupying the interest of sociologists: relations between men and women, family settings, the development of language, action and social roles, the development of productive forces, social, political, economic, religious and other organisations, social and mental history and the formation of ethical concerns in all these contexts.